

Tibor Komar

Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
tkomar@ffzg.hr

Identitet, nogomet i hrvatski reprezentativci iz dijaspore

U ovomu radu autor ukratko predstavlja rezultate terenskog istraživanja gdje je naglasak stavljen na proučavanje veza između nogometa i konstruiranja nacionalnog identiteta djece, unuka i praunuka prve generacije hrvatskih migranata. Konkretnije, u fokusu istraživanja su hrvatski nogometaši-representativci iz dijaspore koji radije odabiru igrati za nacionalnu momčad svoje “zamišljene domovine” umjesto zemlje svog rođenja. Ako se složimo da je jedna od funkcija sporta i to što djeluje kao mehanizam nacionalne solidarnosti promovirajući osjećaj identiteta i zajedništva, nogomet se pokazuje kao idealan poligon za istraživanje simboličkih dimenzija pripadnosti, diskurzivnog oblikovanja identiteta i praksi kojima se manifestira sportska (i) nacionalna lojalnost. Kroz kodiranje transkripata intervjua, organizaciju podataka u kategorije te analizom provedenih intervjua, autor propituje dinamični odnos između izražavanja nacionalnog identiteta i osobne odluke pojedinca kojoj se nacionalnoj nogometnoj momčadi prikloniti.

Ključne riječi: nogomet, reprezentativci, identitet, dijaspora.

Identity, Football and Croatian National Team Members from the Diaspora

In this paper the author briefly presents his fieldwork results, with an emphasis on studying the relationship between football and the construction of children's, grandson's and great-grandson's national identities in first-generation Croatian migrants. Specifically, the research focuses on Croatian national football team members from the diaspora who rather choose to play for their “imagined homeland” than the national team of their country of birth. If we agree that one of sport's functions is, among other things, to act as a mechanism of national solidarity - promoting the sense of identity and unity – football proves to be an ideal field for studying the symbolic dimensions of ethnicity, discursive shaping of identity and practices through which athletic (and) national loyalty is manifested. Through the coding of interview transcripts, organizing data into categories and analyzing conducted interviews, the author examines the dynamic relationship between expressing national identity and personal choices of the individual as to which national team he should join.

Key words: football, national team members, identity, diaspora.

Uvod

Između antropologije i sporta nedvojbeno postoje određeni odnosi afiniteta, počevši od 19. st. pa do današnjih dana. Iako je u povijesti antropologije sport često bio guran u kategoriju “igara”, još 1879. g. britanski antropolog E. B. Tylor u svom tekstu “The History of the Games” prepoznaje važnost upravo igre kao predmeta antropološkog istraživanja, predstavivši ideju da se neke igre (loptom) mogu koristiti kao dokaz difuzije i kontakta između kulturnih centara u različitim dijelovima svijeta jer su toliko “umjetne” da su teško mogle nastati na udaljenim geografskim područjima (Blanchard 1995:10). Što se tiče nastanka same suvremene nogometne igre, sociolog Albrecht Sonntag opisuje ga kao “...dijete 19. stoljeća, dijete modernosti. Nogomet se razvio u svijetu prožetom tradicionalnim, industrijskim i nacionalističkim vrijednostima i tamo je savršeno funkcionirao ... još uvijek je tu, praćen više nego ikada, sveprisutan u medijskom prostoru, u stanju mobilizirati mase do besmislenih dimenzija” (2009:135). Sport se nameće kao sve relevantnija tema u suvremenim antropološkim istraživanjima, a ona danas nisu isključivo usmjerena na samu događajnost, već na procese i pitanja koji okružuju sportske događaje. Kultura sporta tiče se simbola, mitova i jezika koji su istovremeno i dio i pokretači sporta. Nizozemski povjesničar Johan Huizinga etimološke korijene igre nalazi u različitim indoeuropskim kulturama (usp. Elias i Dunning 1986) te tvrdi da je kompetitivnost temelj modernog sporta i igara bez obzira na kulture i povijesno razdoblje. Prisutnost ludičkih i agonijskih elemenata u kulturi, pravosuđu, umjetnosti, mudrosti, znanosti, ratu i filozofiji po njemu se ne može dovoditi u pitanje. U svakom slučaju, razvoj sporta od 19. st. nadalje otkriva nam da nekadašnja “igra” počinje biti promišljana kao vrlo ozbiljna stvar. Iz sporta, kao izrazito prisutnog kulturnog fenomena u suvremenom svijetu, moguće je “izvući” različite spoznaje o društvu koje se istražuje. Ako pretpostavimo da je antropologija oblik znanja koji se temelji na uvjerenju da pojedinac može nešto shvatiti samo kroz svoja vlastita iskustva, proučavanje nogometa (ili sporta općenito) može dovesti do razvijanja sposobnosti razumijevanja kulture kao svijeta koji su stvorili drugi, ali koji je ipak zajednički i onima koji ga proučavaju. Kao što to Vrcan (usp. 2003) objašnjava, danas se takozvani “nacionalni duh” (*Volksgeist*) oblikuje i odražava uglavnom kroz nogomet i nogometnu scenu. Jasno je vidljivo kako na međunarodnim utakmicama nacionalna momčad utjelovljuje modernu naciju, često se doslovno umatajući u nacionalne zastave, a na početku utakmice zajednički pjeva “nacionalnu himnu” (usp. Giulianotti 1999:23). Bez sumnje, nogomet je i u profesionalnom i u amaterskom smislu najpopularnija sportska aktivnost, a kako smatra Krkač (usp. 2012), trenutno se nalazi u stadiju komercijalnog, tj. postkomercijalnog razvitka gdje je prakticiranje vrhunskog nogometa neodjeljivo od velikih financijskih ulaganja, medijske ekspoziranosti i niza kulturnih pojava koje prate sama događanja.

Sport, nacija, migracije i identitet

Vjerojatno dijelom i zbog svoje popularnosti, sport se nameće kao idealno sredstvo kolektivne identifikacije, a rasprave o vezama sporta i identiteta često se pozivaju na ideju “zamišljene zajednice” Benedicta Andersona (Anderson 1990)

koji na taj način definira pojam nacije. Anderson obrazlaže da je nacija „zamišljena zajednica“ jer pripadnici čak i najmanje nacije nikad neće upoznati većinu drugih pripadnika te nacije, ali će ipak u mislima svakog od njih živjeti slika njihovog zajedništva (1990:17). Smith i Porter navode da Eric Hobsbawm kroz svoj koncept “izmišljene tradicije” dijeli s Andersonom stav da nacije (su)djeluju u takvom evolucijskom procesu (usp. Smith, Porter 2004), no u tom je slučaju nacionalni identitet stvoren prema specifičnim povijesnim okolnostima u određenom trenutku. Za razliku od Andersona, Hobsbawm koristi upravo sport kako bi naglasio ovu ideju ilustrirajući kroz osobno iskustvo ono što smatra trajnom fuzijom nacionalističke aspiracije i sportske ambicije (Smith, Porter 2004:4). Andersonov rad je osobito koristan jer sport u većoj mjeri funkcionira upravo na njegovoj ideji “zamišljene zajednice” dok Hobsbawm, s druge strane, na sport primjenjuje Andersonov argument kako su sve nacije zamišljene ili konstruirane, i to ne samo u mjeri u kojoj je zajednički identitet svake zajednice ukorijenjen u moćnu mješavinu popularne mitologije, izmišljene tradicije i određenih kulturnih artefakata (Smith, Porter 2004:5). Nadovezujući se na prethodno, i sama sportska događanja nude brojne mogućnosti implementiranja simbolâ nacije – jezika, zastava, himni, zakletvi, narodnih nošnji, plesova i igara, raznovrsnih predstava koje uključuju mitologiju, umjetnost, glazbu, poeziju, pjesme, plesove, dizajn – simbole kojima politički pokreti u određenim okolnostima mogu vrlo lako manipulirati i pripisati im nacionalističko značenje (Hargreaves 2000:15). Posebnu ulogu u konstrukciji identiteta imaju i stadioni, koji služe kao mjesta koja nude osjećaj pripadnosti i ukorijenjenosti na određenom teritoriju (Shobe 2008:331). Čini se da je nacionalna identifikacija unutar navijačke skupine najčešće vezana uz podršku nacionalnoj reprezentaciji te da počiva na drugačijoj vrsti motivacije i identifikacijskog mehanizma nego što je to slučaj kod klupske privrženosti – za koju možemo reći da najčešće izvire iz povezanosti s lokalnom zajednicom. Navijanje za vlastitu nacionalnu reprezentaciju, posebice u nogometu, je nešto što dijelimo s ostalim pripadnicima svoje nacije i rekao bih da se smatra gotovo neupitnim te, barem u hrvatskom slučaju, spada među najvidljivije javne izraze nacionalnog identiteta. Martin Polley (2004:13) razloge tome vidi u jednom od dominantnih obilježja modernog sporta – povezanosti s geopolitičkom ideologijom nacionalizma. Pojava većine momčadskih sportova u svojim prepoznatljivim suvremenim oblicima tijekom druge polovice 19. stoljeća i veze sa istovremenim nastajanjem modela nacionalnih država nije slučajna – u nekim slučajevima, nacionalne sportske momčadi čak su postojale i prije nacije u jasnom političkom smislu (usp. Polley 2004:12-14). Sport se, osim toga, igra u skladu s pravilima, pri čemu svaka momčad ima jednaku mogućnost pobjede – mogućnost koja u stvarnom svijetu, u natjecanju između različitih “zamišljenih zajednica”, jednostavno nije moguća. Navijači se identificiraju s nacionalnim momčadima jer momčadi promatraju kao simbole kolektivnog postojanja, a stil igre kao svojevrsnu kulturnu tradiciju (Coelho 1998:168). U većini takvih praksi idealizira se etnička homogenost države, a istovremeno se zanemaruje heterogenost njenog stanovništva. Primjerice, Peter Stanković ističe zanimljivost takvog diskursa kroz činjenicu da je slovenska nogometna reprezentacija, kojoj euforični slovenski navijači kliču tijekom utakmica “Mi, Slovenci!”, zapravo sastavljena većim dijelom od migranata ili druge generacije migranata iz ostalih bivših jugoslavenskih republika – upravo od onih koji su

bili objekt mržnje slovenskog nacionalizma devedesetih (Stanković 2004:247). Ozren Biti (2008:142) piše kako nacionalna identifikacija kod sportaša najčešće služi nadsvodivanju njihovih višeslojnih i mnoštvenih identiteta. Profesionalni sportaši često na međunarodnim natjecanjima zastupaju svoju državu, bilo da su dio reprezentacije u nekom kolektivnom sportu ili nastupaju pod zastavom svoje države u nekom individualnom sportu. U oba su slučaja prisutni nacionalni simboli, poput zastave, grba, himne, eventualno i jezika kojim se služe. Ako se sve nabrojeno može podvesti pod manifestna obilježja nacionalnog identiteta nekog sportaša, valja još izdvojiti i nacionalni naboj, ponos i unutarnju motivaciju kao usputna obilježja, ali ona koja se u diskursu sportske javnosti gotovo uvijek apriorno prišivaju sportašima (usp. Biti 2008). U kontekstu teme ovog istraživanja, treba spomenuti i migracijske teorije koje su vrlo usko povezane s etnicitetom i identitetom, što sugerira antropološke studije etničkih enklava migrantskih populacija. Suvremena se antropologija, između ostalog, orijentira i na pitanja adaptacije, kulturne promjene i društvene organizacije koja je karakteristična za migracijski proces i imigrantsku zajednicu te na pitanja identiteta i etniciteta (usp. Brettell 2000:98). U okviru istraživanja dijaspora, nama zanimljivo područje stvaranja identiteta povijesno je promjenjivo i kreće se u rasponu od mitskog do ideologijskog, a u njemu su gotovo uvijek isprepleteni čimbenici religijskog, rasnog, etničkog i profesionalnog karaktera (Grbić 1993:60). S druge strane, Rajković Iveta smatra da koliko god je ovakvo polazište u proučavanju identiteta važno, isključivanjem objektivnih sadržaja kulture ono postaje jednodimenzionalno bez uvida u druge aspekte procesa konstrukcije identiteta jedne grupe (Rajković Iveta 2010:51). Za nju, istraživanje etnosa, etniciteta i etničkog identiteta ukazuje na činjenicu da svaka zajednica temelji svoje zajedništvo i granice u odnosu na druge grupe. U temeljnom smislu migracije kao pojave, ovaj rad kroz sportski okvir propituje u kojoj se mjeri transformiraju kulturni elementi i markeri identiteta zajednica nastalih nakon preseljenja u drugi prostor (usp. Grbić 1994) te jesu li te na koje sve načine migranti i njihovi potomci očuvali svoj identitet.

Istraživanje i metode

Kako bi istraživanje bilo transparentno i razumljivo čitatelju ukratko ću opisati kako sam prikupljao podatke. Budući da je istraživanje zamišljeno kao kvalitativno, uglavnom se temeljilo na analizi provedenih intervjua. Osim nekih neformalnih razgovora, većinom sam u istraživanju koristio polu-strukturirane intervjue usmjerene prema pitanjima koja se tiču vlastitih spoznaja kazivača. Tijekom intervjua bio sam usredotočen i na pretpostavljeno "stručno znanje" kazivača koje se u ovom slučaju definira kao znanje koje nije široko poznato, ali koje je specifično za temu zbog mogućnosti pristupa kazivača, njegovoj pripadnosti ili pak poznavanju određene domene neke kulture (usp. Bernard 2002:182). Osim biografskih elemenata životne priče, obiteljske povijesti, povijesti obiteljske migracije i sl., razgovori su sadržavali i pitanja o profesionalnim strategijama razvoja, snalaženju u zajednici i drugim aspektima života. Kao primjeri kulturnih praksi neke od ovih konkretnih životnih priča poslužile su i za daljnje razlaganje i grupiranje pojmova koji su često generirani u drugim intervjuima. Rad na terenu obuhvaćao je pristup uglavnom ve-

zan za javna mjesta pa je većina podataka ovdje prezentirana sakupljena tijekom nekoliko godina u sporadičnim posjetima, promatranjem i bilježenjem na lokacijama u Njemačkoj (Stuttgart i Berlin) i Hrvatskoj. Promatranje sa sudjelovanjem obično je prilično teško provoditi u urbanom kontekstu jer su i mogućnosti sudjelovanja u svakodnevnom životu kazivača poprilično ograničene, posebno ako je istraživanje usmjereno na prilično usko područje interesa poput vrhunskog sporta. Sekundarni su se podaci skupljali putem razgovora s pripadnicima hrvatske dijaspo-re većinom prve i druge generacije, sudjelovanjem na lokalnim ceremonijama (npr. mise, svadbene svečanosti, sportska događanja), sudjelovanjem na okupljanjima pripadnika hrvatske dijaspo-re iz cijelog svijeta kao što je I. Hrvatski iseljenički kongres ili III. Hrvatske svjetske igre. Sama metodologija kvalitativnih istraživanja ima svoje zakonitosti – prema Creswell, kvalitativno istraživanje uključuje “razvijajuću metodologiju” (2003:105), a slično tome, Altheide navodi da u kvalitativnoj analizi dokumenata istraživač ima središnje mjesto budući da “kategorije i varijable u početku usmjeravaju istraživanje” (1996:16). Nadalje, u tradiciji kvalitativnog istraživanja, važno je bilo postaviti istraživačka pitanja, a kasnije na njih pokušati odgovoriti kroz analizu prikupljenog materijala. U samom prvotnom osmišljavanju istraživanja, profilirala su se tri istraživačka pitanja za koje sam smatrao da bi trebala biti temelj rada. Osnovnim pitanjem postavlja se je li unutar hrvatske dijaspo-rske zajednice samorazumljiva činjenica da je “normalno” i “prirodno” igrati za domovinu podrijetla roditelja, odnosno koliku težinu ima uzimanje nacionalnog/etničkog identiteta predaka, “čežnja za domom” prvih migranata ili sâmo odrastanje unutar hrvatske dijaspo-rske zajednice? Ne manje bitnim istraživačkim pitanjem postavlja se i ono koliki utjecaj pri odabiru reprezentacije imaju profesionalni motivi (karijera, sportski uspjesi i ekonomski prosperitet) pojedinca? Kao treće, postavlja se istraživački zadatak otkriti koji sve ostali faktori (društveni, ekonomski, geografski, obrazovni, kulturni, politički i itd.) utječu na odluku profesionalnih nogometaša pri izboru nacionalne reprezentacije. Jedan od smjerova istraživanja je svakako i polazak od metodoloških postavki multilokalne etnografije kao odgovora na promijenjene lokacije kulturne proizvodnje i oblikovanja kulturnih procesa te strategija slijeđenja metafora – cirkulacije znakova, simbola, ideja, diskursa (usp. Marcus 1995) kojom se propituje izražavanje sportskog nacionalnog identiteta u širem smislu te sportske nacionalne lojalnosti vezane uz nacionalnu nogometnu reprezentaciju. Istraživanje identitetnih pitanja često i samo po sebi može biti vrlo zahtjevno, no ovdje mu je trebalo pristupiti s dodatnom pažnjom budući da su kao kazivači u istraživanje bili uključeni i maloljetnici. U završnu analizu ovog rada uključio sam kazivanja ukupno šest mladih reprezentativaca Hrvatske s kojima sam vodio osobne razgovore, a kako sam već naglasio, proces fokusiranja na mlađe reprezentativce porijeklom iz dijaspo-re (16-18 godina starosti, redom članove U-17, U-18 i U-19 hrvatskih reprezentacija) zahtijevao je i razmatranje etičkih pitanja pa sam, unatoč njihovom vlastitom pristanku na razgovore i složnosti da im nije potrebno sakrivati identitet, ipak prije svakog razgovora odlučio zatražiti i suglasnost roditelja ili trenutnog skrbnika (izbornika reprezentacije i sl.) te im prikriti identitet. Još jedna stvar koju treba razjasniti oko ispitanika istraživanja je i “fluidan” status reprezentativca koji je posljedica fleksibilnih pravila FIFA-e. Ta pravila omogućavaju promjenu reprezentacije pod određenim okolnostima do 21. godine života te tako

status “bivanja između” nije samo vezan uz konstrukciju pojedinčeva nacionalnog identiteta već je često i u sinkroniji s njihovim reprezentativnim statusom. Osobne priče sam svakako želio uključiti u istraživanje jer upravo one vrlo zorno demonstriraju dilemu s kojom se mlada osoba susreće i to ne samo u smislu izražavanja vlastitog identiteta već i u kontekstu društvenih posljedica koje takav odluka nosi. Kako je ovakva tema istraživanja zahtijevala i kontakte s teže dostupnim kazivačima, ponekad je bio izazov stupiti u kontakt s njima, a ključnom se pokazala dobra suradnja s Hrvatskim nogometnim savezom koji mi je, sukladno svojim mogućnostima, više puta izašao u susret omogućavajući kontakte s reprezentativcima. Iako je prvotna ideja rada bila pozabaviti se analizom iz kuta više različitih sportova bez obzira na spol sudionika te pokušati komparativno ustanoviti postoje li identifikacijske razlike među njima kada je nacionalna momčad u pitanju, smatrao sam da je vjerojatno plodonosniji pristup obraditi problematiku samo jednog, “kapitalnog” sporta. U cilju dobivanja reprezentativnijih rezultata istraživanjem nisam želio obuhvatiti što je više moguće pripadnika hrvatske dijasporske zajednicu (što bi vjerojatno bilo prikladnije za kvantitativno istraživanje) već se usmjeriti upravo na njen manji dio – skupinu nogometnih profesionalaca (na taj način zarađuju za život) te se od ostalih pripadnika hrvatske dijaspore razlikuju u tome što njihova odluka o odabiru reprezentacije ima i (više) osobnih te profesionalnih životnih reperkusija. Donekle se problematičnim, osim dostupnosti, inicijalno pokazala i brojnost (tj. nedostatak iste) potencijalnih kazivača koje bismo mogli smjestiti u proučavanu kategoriju. Ako kao vremenski okvir uzmemo period od osamostaljenja Hrvatske, članove hrvatske nogometne reprezentacije rodом iz dijaspore mogli bismo izraziti nevelikom brojkом od samo dvije znamenke. Također, treba napomenuti da u razmatranje potencijalnih kazivača nisu ulazili nogometaši hrvatskog porijekla рођени u Bosni i Hercegovini budući da se u pravnom smislu Hrvati u BiH ne definiraju kao dijaspora već kao konstitutivni narod. U početku osmišljavanja „terena“, hrvatska U-21 reprezentacija činila se najprikladnijim mjestom istraživanja budući da se njeni članovi većinom nalaze upravo na toj razmeđu godišta – naime, u razmatranju pravila FIFA-e jedan od problematičnih aspekata je i dob igrača. Cijeli set propisa FIFA-e o podobnosti igranja za nacionalnu momčad dostupan je na njenim službenim stranicama¹, no ovdje ću samo ukratko predstaviti glavne smjernice – u mlađim kategorijama nacionalnih momčadi dozvoljena je velika fluktuacija i minimalizirana je vezanost uz jednu državu, a ključnim kriterijima se smatraju mjesto рођења i podobnost za држављанство. U takvim situacijama dolazi do česte mogućnosti iskoristavanje porijekla roditelja, djeda ili bake kako bi se pribavilo određeno држављанство, što je ovom propisu donijelo posprdni nadimak “babino pravilo”². “Babino pravilo” opisuje situaciju gdje igrač radije izabire igrati za državu porijekla svog djeda ili bake nego onu u kojoj je рођен он и njegovi vlastiti roditelji (Holmes i Storey 2004:91). Ovakve i slične situacije upućuju na to da su neki igrači svakako u mogućnosti odabrati više od jedne zemlje, a Holmes i Storey uspostavljaju tri značajke koje su važne u kontekstu takvog izbora – regulatorno okruženje, kulturne

¹ http://www.fifa.com/mm/document/affederation/administration/81/10/29/circularno.1147-eligibilitytoplayforrepresentativeteams_55197.pdf

² Izvorno u engleskom jeziku: *granny rule*.

veze te profesionalni ili ekonomski razlozi (2004:92). Koristeći ovu podjelu u do-
nekle izmijenjenom obliku, kroz analizu vlastitog prikupljenog materijala pokušao
sam dati neke odgovore na još neistraženo pitanje kakav odnos ti igrači imaju pre-
ma nacionalnom identitetu te koji su to faktori koji utječu na to da (ne) preferiraju
hrvatsku nacionalnu nogometnu momčad. Michael Holmes i David Storey u svojoj
su navedenoj studiji identiteta irskih nogometaša rođenih izvan Irske (mahom u En-
gleskoj) pokušali dokučiti koji to faktori utječu na njihovu preferenciju Irske pred
državom rođenja, pritom većinom koristeći javno dostupne materijale poput no-
vinskih intervjuua i autobiografija (Holmes i Storey 2004). U odnosu na njihovu stu-
diju, osim sekundarnog korištenja dostupnih novinskih i TV intervjuua, nadam se da
je upravo korištenje vlastitih intervjuua s hrvatskim reprezentativcima doprinijelo
rasvjetljavanju nekih od istraživačkih pitanja. Inicijalno se pokazalo da u trenu-
tačnom užem sastavu mlade hrvatske reprezentacije praktički i nema članova iz di-
jaspore, no, s druge strane, odličnim poljem istraživanja pokazale su se reprezenta-
cije U-17 do U-19 gdje u širem opsegu konkurira čak 30-ak nogometaša rođenih u
dijaspori. Dapače, kroz samo istraživanje, ova (dobna) skupina se iskristalizirala
kao najzanimljivija upravo zbog već navedenog pravila o krajnjoj i nepromjenjivoj
odluci nastupanja koja mora nastupiti do 21. godine života čime upravo mladi re-
prezentativci iz dijaspore postaju izvrstan poligon za propitivanje koncepata identi-
teta. Nadovezujući se na ovu situaciju, problematičnim se pokazao i sâm koncept
reprezentativca koji je vrlo fluidan u suvremenom kontekstu FIFA-inih pravilnika i
mogućnosti njihova tumačenja. Kako bih otklonio mogućnost višestrukog tumačen-
ja ovog pojma, u svom istraživanju reprezentativcima sam smatrao sve one nogo-
metaše koji su dobili, prihvatili i barem jednom nastupili za nogometnu reprezenta-
ciju neke države u bilo kojoj starosnoj kategoriji. Ovakva definicija činila se pošte-
na i nepristrana – no, kako se potencijalnim reprezentativcem može smatrati gotovo
svaki profesionalni nogometaš, upravo uspostavom ovakvog kriterija (barem jedan
reprezentativni poziv) želio sam uspostaviti granice istraživačkog „terena“, tj. izbo-
ra kazivača. Kako je istraživanje napredovalo i otvaralo se, pokazalo se prilično
važnim usmjeriti se upravo na mlađe hrvatske reprezentativce porijeklom iz dijas-
pore i na njihovo iskustvo. Budući da već godinama veliki sportski trag u hrvatskoj
reprezentaciji ostavljaju igrači iz dijaspore poput Ivana Klasnića, Mladena Petrića,
braće Roberta i Nike Kovača, Joze Šimunića ili Ivana Rakitića koji su zadržali ili
zatražili državljanstva kako bi mogli nastupati za Hrvatsku, talenti odrasli u ino-
zemstvu rijetko promiču Hrvatskom nogometnom savezu koji na taj način koristi
prednosti organizacije i infrastrukture dostupne mladim igračima iz inozemstva.
Takvim proaktivnim strategijama nogometnih saveza (i ne samo hrvatskog) putem
temeljitog skautiranja mlađih kategorija klubova ponajviše geografski bliskih Hrva-
tskoj – Njemačka, Austrija, Italija i Slovenija – pokušava se dobiti uvid u potencia-
le reprezentativnog kadra, no stvaraju se i specifične dvojbe kod nogometaša. Taj
trend opisuje i Edi Zelić u iseljeničkom časopisu „Matica”: „*Naši mladi talenti u
iseljeništvu često se nalaze u velikoj dvojbi. S jedne strane, na neki način se osje-
ćaju dužni nastupati za državu u kojoj odrastaju, u kojoj su integrirani i koja im*

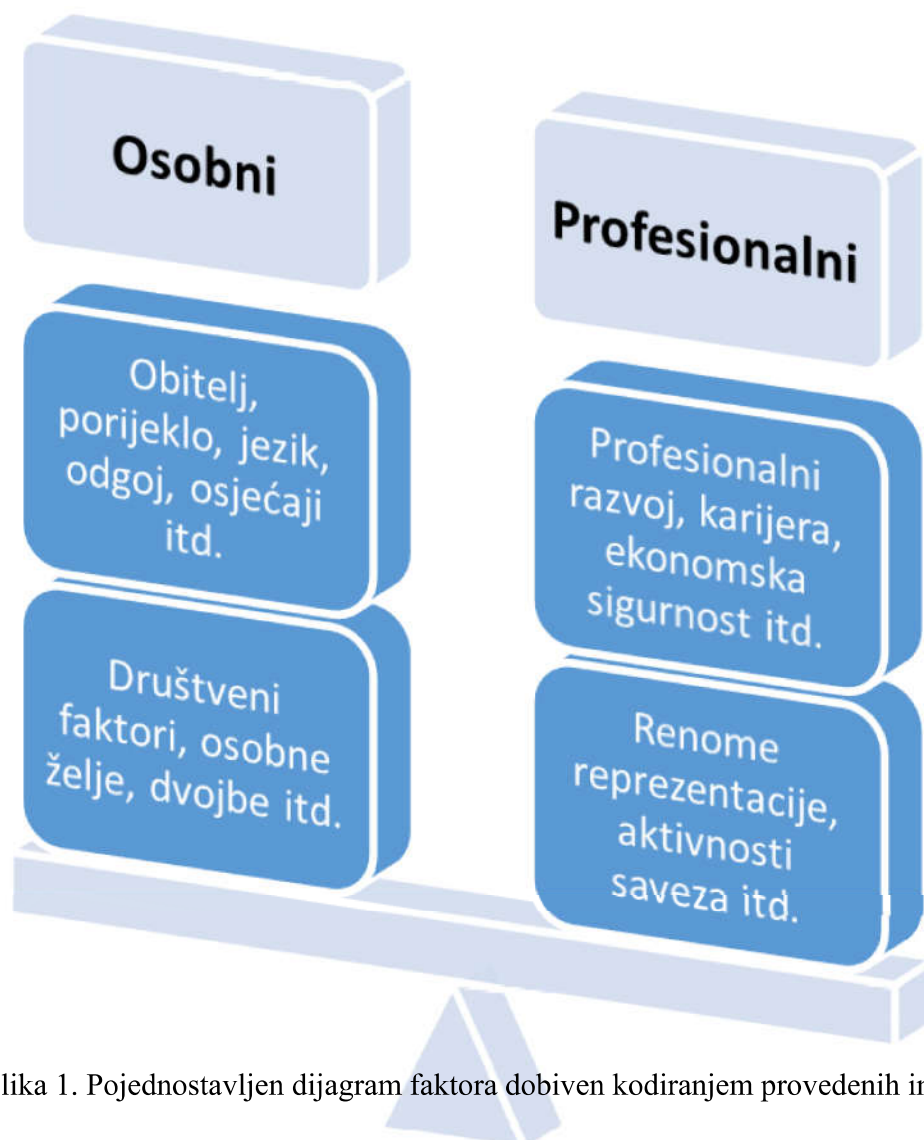
pruža sve, najbolje uvjete rada, treninga i života. S druge strane, srce kuca za kockasti dres i domovinu.”³ Te dvojbe nisu ništa neuobičajeno, ali sam proces odlučivanja može se ispostaviti kao iscrpljujuć i dugotrajan. Holmes i Storey ukratko sažimaju ovakvu situaciju: “Za većinu ljudi, višestruki identiteti nisu ništa više od znatiželje. Općenito, u sportu se ne može predstavljati više od jedne zemlje. Dakle, oni koji imaju više identiteta moraju izabrati jedan od njih” (2004:96). Tu se očitava i čitava problematika ove situacije gdje je pojedinac, osoba koja kao i svi mi, nedvojbeno dijeli više identiteta, prisiljen na ljudskoj i/ili profesionalnoj razini izabrati samo jedan – zadan parametrima, pravilima i granicama. Pojam identiteta urođen je ljudima, ali je i rijetko vokaliziran jer, kako sugerira Levine, postoji “sveta neartikuliranost” o tome. Razlog za tu neartikuliranost je što ulazak u diskurs o identitetu neminovno podrazumijeva suočavanje s kompleksnošću i proturječnostima (nav. u Madan 2000:25). Takvo promišljanje i artikulacija identiteta je specifičnost ove skupine kazivača jer je, za razliku od većine drugih profesija (npr. liječnika, informatičara itd.), njihov osobni i profesionalni izbor vezan i uz pitanja identiteta.

Rezultati istraživanja i analiza

Kako bismo dobili dobar pregled provedenih intervjua često je neophodno koristiti predloške, sažetke, računalne programe ili druge postupke koji pružaju bolji uvid u prikupljeni materijal te olakšavaju uočavanje obrazaca. Kvalitativni podaci gotovo uvijek se nalaze u obliku teksta, tj. potrebno ih je pretvoriti u tekst ako se radi o audio ili video zapisu. Prva faza ovog procesa bila je pohraniti svaki transkript kao dokument, a da bi kvalitativne podatke bilo uopće moguće analizirati, prvo se moraju svrstati u smislene obrasce ili podijeliti na teme. Ovaj proces je temelj kvalitativne analize (analize sadržaja – *content analysis*) koja se odvija u nekoliko koraka – prvo slijedi kodiranje teksta određenim riječima ili sadržajem, nakon toga identificiranje obrazaca te u posljednjem koraku interpretiranje značenja. Kodiranje se, na praktičnoj razini, izvodi tako da se prikupljeni materijali (intervjui, audio i video snimke, medijski izvori) pretvore u tekstualnu verziju te se unutar njih označe riječi, fraze i dijelovi teksta koji se odnose na istraživačka pitanja. Drugi korak u analizi je kodiranje koje, u principu, predstavlja dugotrajan posao jer uključuje opetovano čitanje bilježaka i transkripata te preslušavanje snimki. Kodiranjem se odlomku, rečenici ili čak samo skupini riječi daje opisna oznaka koja smanjuje ukupnu masu dobivenih podataka. Kôd je riječ koju istraživač koristi za opis fenomena koji istraživač primijeti u tekstu – pritom se kôd mora razlikovati od drugih kôdova te bi trebao biti što sličniji konkretnom opisu, s minimalnom dozom utjecaja istraživača. Kad su kôdovi prepoznati, istraživač uspostavlja glavne teme – osnovne kategorije ili skupine kôdova sa sličnim osobinama. Nakon što je kodiran prvi intervju, kodiraju se slijedeći transkripti i na temelju toga slični kodovi se razvrstavaju i grupiraju zajedno (usp. Jones, Brown i Holloway 2013). Kako bi se olakšao proces kodiranja i bilješki, pri kvalitativnoj analizi često se koriste i alati

³ “Matica“, listopad 2013., *Talenata nema na pretek*, Edi Zelić

poput softverskih paketa za kvalitativnu analizu (CAQDAS – *Computer Assisted Qualitative Data Analysis Software*). Takvi alati pomažu u organizaciji, tematskom grupiranju segmenata tekstova i intervjuja, bržem uočavanju bitnih područja interesa, jednostavnijem postupku dohvaćanja citata i kasnijoj analizi. Postoji mnoštvo programskih alata za ispomoć u kodiranju, a za potrebe ovog istraživanja korištena je besplatna inačica *QDA Miner* programa.

Slika 1. Pojednostavljen dijagram faktora dobiven kodiranjem provedenih intervjuja.

Glavne dvije kategorije faktora koje su proizašle iz analize (čime sam označio izdvojena iskustva kazivača relevantna za temu istraživanja, tj. faktore koji utječu na njihovo vokaliziranje nacionalnog identiteta) nazvao sam *osobna* i *profesionalna* – možda bi ih se kolokvijalno moglo opisati i kao 'osjećaji protiv razuma'. Ovaj pojednostavljen dijagram grafički prikazuje podjelu i odnos kodova koji su se “nametnuli” pažljivim iščitavanjem intervjuja s hrvatskim reprezentativcima iz dijaspore te analizom njihovih iznesenih životnih iskustava vezanih uz problematiku odlučivanja kojoj se reprezentaciji prikloniti. U nastavku će ukratko biti pred-

stavljene vršne kategorije iznikle iz analize osnovnih pojmova, grupiranjem tema te spajanjem nekih podkategorija u veće cjeline. Budući da postoji bezbroj kriterija po kojima bi se mogle grupirati kategorije, ovu podjelu smatram samo jednom od mogućih. Također, i sami segmenti u sebi sadrže pripadnost i vezanost s više kategorija te ih je tako ponekad nemoguće izdvojiti iz konteksta i uvijek se nameće pitanje bi li ih možda drugi istraživač, pod utjecajem vlastitog subjektivnog iskustva, možda drugačije označio ili kategorizirao. Elementi predstavljeni u prethodnom dijagramu svojim redoslijedom ne podrazumijevaju i svoju relevantnost. Dapače, mislim da bi redoslijed ili hijerarhiju faktora bilo i nemoguće apsolutno ustanoviti budući da na samu krajnju odluku pojedinca utječe upravo njihova isprepletenost i njihov dinamični odnos u određenom trenutku života.

Budući da su pojedinci u dijasporskim zajednicama najčešće vrlo usko vezani uz obitelj, i u ovom istraživanju pokazalo se opravdanim najviše pažnje obratiti na taj segment utjecaja pri izražavanju nacionalnog identiteta igrača. S obzirom na ograničenost temata, u ovom dijelu navodim samo neke relevantne odlomke intervjua koji se odnose na pojedine elemente dijagrama kao što su *obitelj, odgoj, uključenost u iseljeničke aktivnosti (Crkva, KUD-ovi i sl.), povratak, zahvalnost* itd., a demonstriraju način na koji je kodiranje provedeno.

Kod propitivanja pretpostavki o stvaranju osjećaja nacionalnog identiteta u obiteljskom krugu te usmjeravanju roditelja prema određenoj odluci pojedinca, kazivač A.T. (17), rodom iz Hamburga, prihvata da odrastanje u takvom okruženju ima veliki utjecaj na odgoj pojedinca:

“Ne, isto zbog mene, zato što imam još uvijek ljubav prema mojoj domovini, i da - mislim, živim u Njemačkoj i uvijek su me mama i tata vozili u Hrvatsku i pokazali kakvi smo, i ja... to je razlog zašto igram. Mislim da su moji roditelji više ponosni na mene da igram za Hrvatsku nego za Njemačku.”

Kazivač A.P. (18) iz Frankfurta o odgoju kod kuće i povezanosti s Hrvatskom iznosi vrlo slične stavove:

“Mi bi uvijek prije navijali za Hrvatsku, moji roditelji... Nemam, kako ću reć', moje roditelji su meni napravili, kad sam bio mali, napravili su mi samo hrvatski pasoš, oni se isto vide više samo kao Hrvati...”

R.R. (18) rođen je u Nürnbergu, a roditelji su u potrazi za poslom stigli u Njemačku 1993. g. iz Splita. Za razliku od većine drugih kazivača, vrlo je odlučan u inzistiranju da Njemačku ne smatra domovinom te da ni u kojem slučaju ne želi postati njezin državljanin:

“I roditelji su mi oboje iz Splita, i bave se... Tata je trener neke plivačke škole, uči žene plivat, i dicu plivat... Došli su pos'o tražit... Otac mi je bija pozvan, ka' za trenera vaterpola, bija je u Jadranu prije toga, i onda su ga tražili, otiša' je i osta' je tako...”

“Meni su roditelji rekli: daj uzmi njemački možda pasoš, uz hrvatski pasoš, imaš ka bolje šanse za Njemačku. Ali ja to nisam 'tija, ja to neću, ja ću ostat Hrvat... Imam hrvatski i talijanski pasoš..., i polu-Talijan sam, mama mi je polu-Talijanka...”

Kazivač M.P. (16) iz gradića u okolici Münchena navodi rat kao uzrok migracije u Njemačku svojih roditelja te bake i djeda. Upitan za razloge zbog kojeg se netko odlučuje predstavljati određenu zemlju, M.P. spominje jezik kao jedan od ključnih elemenata odgoja u obitelji:

“Pa ja mislim da je to najviše zbog obitelji, recimo, ako je netko, ako su mama i tata iz Hrvatske, a dijete nisu odgojili da priča hrvatski, onda mislim da ga ne privlači to tako da ide u Hrvatsku... ili ako je bio jednom u Hrvatskoj, mislim da ga ne privlači to tako...”

U većini kazivanja ističe se učenje hrvatskog jezika kao bitan element pri izgradnji identiteta što posebno dolazi do izražaja činjenicom da su svi kazivači bilingvalni te se u većini slučajeva čak i teže služe hrvatskim nego njemačkim jezikom. U tom kontekstu, kazivač S.K. (17), zanimljiv je slučaj budući da mu je otac Nijemac što se ne uklapa u klasičnu priču o dubokoj obiteljskoj hrvatskoj tradiciji:

“Mama mi je iz Dervente, familija je od nje otišla iz Zagreba... a tata mi je iz Njemačke, ja sam pola-pola... Mama mi radi u bolnici, a tata mi radi u restoranu. Tata mi je isto prije igrao futsal, golman je bio...”

Na pitanje o jeziku kojim se govori u kući, S.K. odgovara:

“S mamom hrvatski, s tatom njemački... tata puno radi, a s mamom uvijek hrvatski pričam... Ak' je tata tu, i mama isto, onda pričamo njemački...”

Upitan što otac, Nijemac, misli o njegovoj želji za nastupanjem za Hrvatsku, S.K. negira preveliki utjecaj roditeljske želje na vlastitu odluku:

“On je uvijek sa mnom, uvijek me gleda, kad sam bio isto u Vukovaru, kako sam već pričao... Njemu je to svejedno jel' igram za Njemačku ili Hrvatsku, baš svejedno... Roditelji su rekli da sam odlučim...”

Većina gore spomenutih mladih igrača pripadnici su druge generacije migranata te je logično pretpostaviti da u trećoj i četvrtoj generaciji veze s domovinom već slabe. L.S. (17) iz okolice Stuttgarta druga je generacija migranata što njega čini (barem djelomično) trećom generacijom. Ističe da se u kući uvijek govorilo samo hrvatskim jezikom, a kao nit vezanosti uz Hrvatsku navodi redovite posjete i ljetovanja. Također, L.S. i sam ističe ulogu obitelji i odgoja pri konstrukciji nacionalnog identiteta, ali ne zanemaruje ni sportski aspekt odgoja:

“Mislim da ima puno veze obitelj... kad su kvalifikacije, uvijek se gleda hrvatske utakmice, i tako nekako uđe to u tebe, i onda, onda je to normalno... Naravno, kad ne bih nikad pogledao hrvatsku utakmicu, ili ne bih išao u Hrvatsku, možda bi bilo drukčije... Prije, uvijek sam oblačio hrvatski dres, gledao hrvatske utakmice, ono...”

Jedna od vrlo značajnih komponenata odluke su osobne želje i osjećaji. Kazivač A.T. (17) o svojim željama i osjećajima govori:

“Uvijek sam htjeo radije igrati za Hrvatsku - tako je stvarno bilo... tako da ja igram u njemačkoj ligi - mislim da je malo lakše ući u tu njemačku reprezentaciju... I oni su mene već pratili dok sam bio u U-14 reprezentaciji, znači, prate me već par godina, i ja... Hrvatski savez mi je isto rekao da oni nisu znali do sada o meni, i to je bio razlog zašto sam igrao za Njemačku - dobio sam poziv od njih, i, zašto ne bih rekao da?”

T.K.: A kako si se osjećao kad je stigao poziv iz Hrvatske?

- Bili su me zvali na telefon, bio sam, moram reć', bio sam kod prijatelja jednog - ali odmah sam se radovao, odmah sam im rekao: zvala me Hrvatska!... Da, bio sam se izrazito radovao...”

A.P. opisuje svoj doživljaj primitka prvog poziva za hrvatsku reprezentaciju:

- Hm, ja, prvi poziv sam dobio U-17 na kampu u Tuheljskim toplicama, i bio sam jako ponosan, i jako mene sretno pravilo... i to je isto nešto drugo igrati za hrvatski grb na triko, i to je mene više motiviralo i inspiriralo, i isto kad sam prvi put igrao za hrvatsku reprezentaciju, to je isto bila jedna, kako ću to reć' - ne mogu opisati, bilo je ono stvarno lijep osjećaj, i to me isto drži, isto u tu reprezentaciju, da ja igram za Hrvatsku...

T.K.: To bi ti uvijek bio prvi izbor?

- Je, sto posto...”

Budući da mu je otac Nijemac, postavljam S.K.-u pitanje jesu li na njegovu želju utjecali i neki drugi faktori, no on kratko odgovara:

“Nee, to je ponos... ponos...”

T.K.: Pretpostavljam da ti ne bi bio problem zaigrati za Njemačku ako se tako razvije situacija?

- A ne bi bio problem, al' nemam takvu želju... Meni je prva želja baš Hrvatska...”

O svojim osjećajima nakon primljenog službenog poziva:

““Uh... to ti je bila, evo, ne mogu ništ' reć'... to je... skočio sam u zrak, haha...”

R.R. na pitanje o mogućem igranju za njemačku reprezentaciju odgovara na slijedeći način:

“Ako bi me oboje pozvali, išao bi za hrvatsku reprezentaciju, ako bi me samo Njemačka, zašto ne bi... ako me Hrvatska ne traži... A na kraju opet možda za A nacionalnu bi igrao za Hrvatsku, ovdje se još može mijenjati, a kasnije se ne može više, pa onda...”

T.K.: Tebi je znači prvi izbor Hrvatska?

- Da, a ako me ne žele ovdje, onda...

T.K.: Često kažu da dosta iseljenika osjeća zahvalnost prema Njemačkoj, ali da u ovakvim situacijama ponos prevlada?

- Pa ima veze... može se bit stvarno zahvalan Njemačkoj, kako su nas primili, šta rade za nas... I mislim da se zbog toga, npr. puno Turaka se tamo preselili, cila familija, tako da se ono možda osjećaju kao polu-Nijemci... Ali ipak mi Hrvati smo ponosni na našu zemlju...

T.K.: Dobro, a je li taj ponos onda najlakše izraziti kroz nogomet?

- Pa može se tako reći... mislim, kad se obuče taj dres, bilo koji, sad, za svoju zemlju, onda se tek počinje ginit' za svoju zemlju... I ovi, koji sad u dijasporu isto žive, možda su malo drugo odgojeni nego o'de ljudi, Hrvati, tako da kad obuču taj hrvatski dres, da onda tek počinju na hrvatski razmišljati, tako da se naviknu na ovi hrvatski život, i onda tek počinju ginit' za ovi dres... Mislim da od S.K. najbolje reć', on je polu-Nijemac i ipak se vidi da je ponosan na taj dres i vidim, cili je sretan...

T.K.: No, kažu mi mnogi, u slučaju da vas ne zove Hrvatska, da biste igrali za Njemačku?

- To je logično, tu mi trebamo za našu karijeru gledat, a ne samo di ćemo igrat... Meni je naravno na prvom mistu hrvatska reprezentacija... jebiga, ako me sad Zoran Vulić, na primjer neće, a njemačka reprezentacija me zvala, normalno da bi onda odigra tamo... ipak, moram malo gledati i sebe..."

Zaključna razmatranja

Općenito govoreći, suvremeni dijasporski identitet teško možemo definirati kao jednostran ili fiksni već ga uvijek treba razmatrati kroz stalni proces promjene i transformacije tj. kao trajan proces "koji se razvija podjednako kao fizički rast, tijekom čitavog života; događa se podjednako na svjesnoj kao i na nesvjesnoj razini; stoga nije lako točno utvrditi u kojoj točki dolazi do odlučnog prijeloma" (Rihtman-Augustin 1991:79). U kontekstu dijaspore, identitet je ukorijenjen i vidljiv kroz pojavu strukture zajednice koja obuhvaća tvrtke, vjerske aktivnosti, tradicijska kulturna društva, sportske klubove i sl. (Komar 2014). Ovaj rad pokušao je staviti naglasak na načine na koje se dijasporski identitet stvara upravo kroz kulturne (sportske) artefakte i na zajednički imaginarij koji pripadnike dijaspore simbolički povezuje s domovinom. Kako je cilj ovog istraživanja bio detektiranje elemenata koji utječu na stvaranje, učvršćivanje i vokaliziranje identiteta jedne specifične skupine kazivača, ono što se vrlo usko isprofiliralo kroz samo istraživanje i na što sam smatrao da treba staviti naglasak su hrvatski reprezentativci rođeni u Njemačkoj. Pokazali su se posebno zanimljivom skupinom jer se u njihovom slučaju izbor može promatrati i izvan konteksta trenutnog ranga i renomea hrvatske reprezentacije – logika nalaže da bi reprezentacija Njemačke, aktualni prvak svijeta, profesionalnom nogometašu uvijek i bez puno razmišljanja trebala biti prvi izbor, ali kako sugeriraju rezultati analize, racionalnost nije uvijek na prvom mjestu. Materijal analiziran u ovom radu pokazuje da se životne situacije kazivača-representativaca ogledaju kroz tri "statusa" u kojem se reprezentativac može nalaziti, od kojih su dva definitivna i nepromjenjiva – izbor hrvatske reprezentacije ili pak izbor reprezentacije zemlje

rođenja te treći, fluidan i još nedefiniran status “bivanja između” za čije istraživanje sam smatrao da može najviše ponuditi u smislu propitivanja “borbe” identiteta. Kako bi se pokušala istražiti ideja je li “prirodno” preuzeti nacionalni identitet predaka te tako izabrati igrati za domovinu podrijetla roditelja, kultura se propitivala na način gdje je glavni smjer bio ispitati “Kako oni vide sebe?” – kao *gastarbeitere*, imigrante, već udomaćene ili razapete pak između dva svijeta gdje nisu ni jedno ni drugo? Rezultati sugeriraju da se procesi stvaranja kulturnog identiteta među nogometnim reprezentativcima iz dijaspor uglavnom okreću oko njihovog pokušaja formiranja dijasporske svijesti – ovi, većinom mladići, stvorili su novi dom i identitet utemeljen na više od jednog mjesta – zemlji prebivanja i „zamišljenoj domovini“ Hrvatskoj. Kada se govori o etnicitetu kao društvenom konstrukt koji sadrži elemente identifikacije poput jezika, kulturnih normi ili religije u okviru kojega se djeca socijaliziraju i enkulturiraju te razvijaju osjećaj etničkog identiteta, Grbić naglašava da je on neizbježno isprepleten s odnosima s roditeljima i u interakciji s bliskim osobama (usp. Grbić 2014). U skladu s tim, i ova analiza je pokazala da su za kazivače obitelj i jezik temeljna podloga izgradnje identiteta koje im istovremeno daju osjećaj da su članovi “drugačije” zajednice, s povijesnim korijenima i sudbinama izvan vremena i prostora domaćinske nacije te im pružaju osjećaj različitosti i ponosa. Tu bismo kao značajnu mogli izdvojiti sintagmu koja se najčešće javlja u intervjuima – “ponos na Hrvatsku” koja, isto tako treba reći, najčešće stoji u opoziciji sa sintagmom “zahvalnost zemlji rođenja, ali...”. Kao odgovor na pitanje utjecaja profesionalnih/karijernih motiva na odluku pojedinca, rezultati analize pokazuju da to može biti vrlo bitna stavka pri odlučivanju, ali ne uvijek i prijelomna. Naime, tek ako se „izjalovi“ nastupanje za seniorsku reprezentaciju Hrvatske, pojedinačne strategije kreću se u smjeru traženja alternativa za daljnji razvoj karijere što uključuje razmatranje ponuda drugih nogometnih saveza, uzimanje državljanstva drugih država ili ciljanog prihvaćanja klupskih ponuda koje nude što izvjesniju ekonomsku sigurnost. Ono što možda i najviše iznenađuje kod rezultata analize je i praktički zanemariv utjecaj tzv. „hrvatskih nogometnih klubova“ iz amaterskih ili nižih liga kojih samo u Njemačkoj ima više od pedeset, većinom nose ime „Croatia“ te su okupljeni u *Zajednicu hrvatskih nogometnih klubova u Njemačkoj*. Budući da većina intervjuiranih kazivača nastupa za klubove najvišeg ranga njemačke nogometne lige ili primaju profesionalne stipendije Njemačkog nogometnog Saveza, rijetki od njih su imali kontakte sa zavičajnim nogometnim klubovima te smatraju kako je taj nivo nogometa daleko ispod njihove trenutačne profesionalnog razine razvoja. Kao treća skupina faktora utjecaja na odluku javljaju se razni društveni, ekonomski, geografski, obrazovni, kulturni, politički i ostali elementi od kojih, svaki u svom trenutku, može poslužiti kao jezičac na vagi odluke pojedinca.

Literatura

- Altheide, David L. 1996. *Qualitative media analysis*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Anderson, Benedict. 1990. *Nacija: zamišljena zajednica. Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma*. Zagreb: Školska knjiga.

- Bernhard, H. Russell. 2002. *Research methods in anthropology: qualitative and quantitative methods*. Walnut Creek: AltaMira Press.
- Biti, Ozren. 2008. "Ruka na srcu kao izraz narodne duše". *Nova Croatica* II, 2. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, str. 139-150
- Blanchard, Kendall. 1995. *The anthropology of sport: an introduction*. Westport: Bergin & Garvey
- Brettell, Caroline. 2003. *Anthropology and migration: essays on transnationalism, ethnicity, and identity*. Walnut Creek: Altamira Press.
- Coelho, Joao Nuno. 1998. "On the border: some notes on football and national identity in Portugal". U: *Fanatics: Power, Identity and Fandom in Football*, ur. Adam Brown. Routledge, str. 158-172
- Cohen, Ronald. 1978. "Ethnicity: Problem and focus in anthropology". *Annual review of anthropology* 7, str. 379-403.
- Creswell, John W. 2003. *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. Thousand Oaks, Calif: Sage Publications
- Čapo Žmegač, Jasna. 1994. "Plaidoyer za istraživanje (nacionalnog) identiteta u hrvatskoj etnologiji". *Etnološka tribina* 17, str. 7-23.
- Elias, Norbert i Eric Dunning. 1986. *Quest for excitement: sport and leisure in the civilizing process*. Oxford: B. Blackwell.
- Giulianotti, Richard. 1999. *Football – A Sociology of the Global Game*. Malden: Blackwell Publishers Ltd.
- Grbić, Jadranka. 1993. "Etnicitet i razvoj. Ogled o etničkome identitetu i društvenome razvoju". *Etnološka tribina* 16, str. 57-72
- Grbić, Jadranka. 1994. *Identitet, jezik i razvoj: istraživanje o povezanosti etniciteta i jezika na primjeru hrvatske nacionalne manjine u Mađarskoj*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Grbić, Jadranka. 2014. *Multipliciranje zavičaja i domovina. Hrvatska dijaspora: kronologija, destinacije i identitet*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagreb, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, FF press
- Hobsbawm, Eric i Ranger, T. 2002. *Izmišljanje tradicije*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Hargreaves, John. 2000. *Freedom for Catalonia: Catalan nationalism, Spanish identity and the Barcelona Olympic Games*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jones, Ian, Lorraine BROWN i Immy HOLLOWAY. 2013. *Qualitative research in sport and physical activity*. London: SAGE.

- Komar, Tibor. 2014. "Identitet i/kroz sport: antropološki pristup istraživanju dijaspore", *Studia Ethnologica Croatica* Vol. 27, str. 393-414
- Krkač, Kristijan. 2012. *Filozofija nogometa. Ogledi o srži igre*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Madan, Manu. 2000. "It's Not Just Cricket!" World Series Cricket: Race, Nation, and Diasporic Indian Identity". *Journal of Sport & Social Issues* 24 (1) str. 24-35.
- Marcus, George E. 1995. "Ethnography in/of the world system: the emergence of multi-sited ethnography". *Annual Review of Anthropology* 24, str. 95-117.
- Polley, Martin. 2004. "Sport and national identity in contemporary England". U: *Sport and National Identity in the Post-War World*, ur. Dilwyn Porter i Adrian Smith. London: Routledge, str. 10-30.
- Rajković Iveta, Marijeta. 2010. *Primorski Bunjevci: migracije (1918.-1939. godine), translokalizam, akulturacija, identitet*. Doktorska disertacija.
- Rihtman-Auguštin, Dunja. 1991. *Simboli identiteta: studije, eseji, građa*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo
- Shobe, Hunter. 2008. "Place, identity and football: Catalonia, Catalanisme and Football Club Barcelona, 1899-1975". *National Identities* 10 (3), str. 329-343.
- Smith, Adrian i Dilwyn Porter. 2004. *Sport and national identity in the post-war world*. London: Routledge.
- Sonntag, Albrecht. 2009. "Les identités du football européen". *Géographie et Cultures* 68, str. 134-138.
- Stanković, Peter. 2004. "Sport, nationalism and the shifting meanings of soccer in Slovenia". *European Journal of Cultural Studies* 7 (2), str. 237-253.
- Vrcan, Srđan. 2003. *Nogomet-politika-nasilje: ogledi iz sociologije nogometa*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

Примљено / Received: 22. 02. 2016.

Прихваћено / Accepted: 19. 09. 2016.